



ВСІМ, ХТО НА ПИРИШКОДІ  
ДОБУТЬА ВІЛЬНОСТІ  
ТРУДОВОМУ ЛЮДУ

Рік 1919, десь у степовій Україні. Тут і на всій території Російської Імперії триває громадянська війна. Перед нами двоє чоловіків: високий і низькорослий. Постава вищого штивна, але дещо зухвала. Наче й струнко, але щойно відірвав цигарку від губ, другу руку тримає у кишені. На ньому польовий мундир і галіфе, на голові військова шапка з зіркою. Це Павло Дибенко, командир (начдив) Задніпровської Дивізії Червоної Армії, більшовик і чоловік соціалістки-феміністки Олександри Коллонтай. Його приземкуватий товариш напружено вдивляється у фотографа. Він не такий розкутий, як Дибенко, руки тримає «по швах», стискаючи в рукавах малі кулаки. Схожий на дитину, якій щойно наказали заспокоїтися. На ньому смушкова папаха і куртка з відірваним гудзиком. Це Нестор Махно, колишній в'язень царату, очільник (комбриг) Бригади імені батька Махна. Анархіст і засновник автономної робітничо-селянської республіки у загубленому серед степів селищі Гуляйполе.

Здається, що чоловіки недолюблюють один одного, і вся ситуація з позуванням їх аж ніяк не тішить. Вони не кидаються навзаєм в обійми, немає ні піднесення, ні церемоніальних потисків рук. Немає навіть усмішки. Можливо, це провина фотографа? Може, це якийсь нездара, що не дає собі ради з налаштуванням?



Видавництво "Книги – XXI"



Станіслав Лубенський ✂ СТЕПОВИЙ ПІРАТ

Станіслав Лубенський

СТЕПОВИЙ ПІРАТ



Нестор Махно Нестор Махно Нестор Махно Нестор Махно Нестор Махно Нестор Махно Нестор Махно Нестор Махно

Станіслав Лубенський

# СТЕПОВИЙ ПІРАТ

З польської переклала Оксана Пендерецька



ББК 63.3(4 Укр)61

Л 821

Лубенський Станіслав

**Степовий пірат** / З польської переклала Оксана Пендерецька;  
редактор Олександр Бойченко. – Чернівці: Книги – XXI, 2014. –  
176 с.

ISBN 978-617-614-087-0

Чи треба сучасному українському читачеві вкотре пояснювати, хто такий Батько Махно? Треба. Бо, як доводить автор «Степового пірата», варшавський україніст і культуролог Станіслав Лубенський, навіть на малій батьківщині Нестора Івановича відповідь на це запитання є очевидною далеко не для всіх. Втім, очевидною для всіх вона, мабуть, ніколи й не стане. Ким він справді був? Ідейним анархістом чи розбійником із курної степової дороги? Одним із найяскравіших лідерів нашої соціальної революції чи одним із головних гробарів нашої ж революції національної? Нащадком давньої козацької вольниці чи предтечею сьгоднішнього кривавого хаосу на сході України? Одне можна сказати напевно: Нестор Махно прожив життя, варте всіх книжок, які про нього були і ще будуть написані.

ББК 63.3(4 Укр)61

Книгу видано за підтримки Посольства Республіки Польща в Україні



Посольство  
Республіки Польща  
у Києві

Промоційна підтримка



Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб, у тому числі електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Перекладено за виданням: Stanisław Łubieński. Pirat stepowy. –  
Wydawnictwo Czarne, Wołowiec. – 2012.

Pirat stepowy © by Stanisław Łubieński, 2012. All rights reserved.

Published by arrangement with Wydawnictwo Czarne, Poland.

© Книги – XXI, 2014, *видання українською мовою*

© Оксана Пендерецька, 2014, *переклад*

© Сергій Жадан, 2014, *передмова*

© Анна Стьопіна, 2014, *обкладинка*

© Василь Дроняк, 2014, *макет*

## Веселий Роджер над сільрадою

Цю книгу можна би було використовувати як путівник. Біда лише в тому, що описується в ній переважно бездоріжжя. Такий собі лейтмотив українських революцій: зірвані залізничні полотна, розмиті дощами дороги, відсутність зв'язку, відсутність комунікацій, відсутність розуміння. З розумінням, можливо, найгірше. Автор із притаманною лише іноземним туристам наївністю намагається зрозуміти причини цього нашого внутрішнього нерозуміння та взаємного непорозуміння. Ясна річ, марно й безнадійно, залишаючись і надалі сам на сам зі своїми наївними питаннями, на які в нас немає ні часу, ні бажання відповідати.

Ну так – наївними, очевидними, простими питаннями. Адже в усіх їхніх спробах нас зрозуміти ми не бачимо нічого, крім наївності й недалекості. Адже нас так важко зрозуміти, ми такі неоднозначні, такі непрості. Парадоксальні. Поморочені, одне слово. Разом із тим нам завжди подобається, коли нас намагаються зрозуміти. Ми традиційно хочемо, аби про нас дізналися в світі. Й традиційно ображаємось, коли про нас таки дізнаються. Тому що й дізнаються не про те, й трактують потім не так.

Хоча, здавалося б, що може бути простіше: автор проїздить потягом нашу країну, спілкується з нашими співвітчизниками, користується всім відомими джерелами, доволі коректно викладає історичні факти. І якщо на виході ми отримуємо щось таке, що нас не влаштовує, – проблема точно не в авторі. З ним проблем узагалі немає: його книжка читається легко, а зібрана в ній інформація укладається у жвавий і напружений сюжет. Тож якщо хтось із певних причин не ознайомився з цим сюжетом раніше, має тепер чудову нагоду почути коротку історію українського анархізму в переказі

польського автора. Заодно почувши й усе те, що він, польський автор, мимоволі висловлює на нашу адресу. Навіть якщо нічого особливо приємного він не висловлює.

Життєвий шлях Нестора Івановича добре надається до описування – байдуже, йдеться про художні тексти, історичні розвідки чи просто подорожні нотатки. Яскрава драматична біографія, характерні до неправдоподібності персонажі, історія, що сама по собі здатна вчити будь-якого письменника вибудовувати карколомний сюжет та закручувати інтригу. Ну і, звичайно, краєвиди – безкінечні, плоскі, наповнені запахами, кольорами та звуками. У цій книзі все згадане, звісно, є. Автор використовує доволі традиційний, але від цього не менш дієвий прийом: він просто переказує історичні події, перебуваючи серед тих-таки ландшафтів, де ці події сто років тому розгорталися. Просто згадує й фіксує. Переказує й звертає увагу. Ось родичі історичних героїв: вони нічого не знають і знати не хочуть про жодних героїв. Ось будинки, в яких історичні персонажі зупинялися: вони ледве тримаються купи. Ось загалом уся ця територія: позбавлена будь-яких історичних слідів, позбавлена пам'яті. Ось населення, що на цій території живе: переповнене страхами й фобіями. Подібне зіставлення та проведення паралелей дає несподіваний результат: раптом починаєш відчувати масштаб тих подій, їхню виразність та прописаність, особливо – в порівнянні з випаленим ландшафтом сьогодення, особливо – на тлі всієї тієї пустки, що розлягається довкола. Мимоволі виникає бажання далі порівнювати, віднаходити спільне, звертати увагу на відмінне, з'являється розуміння масштабу поразок, утрат і трансформацій, що відбулися з головними героями всієї цієї історії. Та й не лише з головними. Персонажів другорядних, «масовки», всіх тих безіменних учасників повстань і наступів, поразки й втрати стосуються не менше – можливо, навіть більше.

Бо історія загалом стосується нас усіх. Так само, як усіх нас – хочемо ми того чи ні – стосується вся ця реальність в усіх її химерних (чи навпаки, цілком реальних) виявах: місцева й центральна влада, вулична торгівля й культурна політика, міністр внутрішніх справ, який ставить пам'ятник головному анархістові країни, і нащадки цього анархіста, які готові встановлені пам'ятники нищити. Сільради, музеї, ста-

діони. А ще випадкові подорожні й неадекватні краєзнавці, молоді анархісти й націоналісти, ідейні комуністи й невиразні ліберали – коротше, всі ми, ті, хто тут живе і хто потрапив на очі молодому полякові, який і спробував описати всю цю піратсько-пострадянську екзотику, відштовхуючись нібито від універсальної постаті Махна, але торкаючись насправді багатьох речей, що виходять поза межі підручників з історії. Оскільки більшість революцій між собою подібні. Більшість громадянських конфліктів так само. Не кажучи вже про інтервенції. І сьогодні, читаючи короткий курс вітчизняного анархізму, за яким чітко проглядає історія цілої української революції, згадуючи те спекотне мирне літо 2006 року, до якого потрапив автор, бачиш безліч натяків, безліч знаків, більш чи менш очевидних, із яких великою мірою й виросла вже нова, теперішня революція: і пасивність цивільних, і запеклість активістів, і спроби політиків законсервувати час, загальмувати його, зупинити хід історії і цілком її привласнити.

Ну, але як можна зупинити історію? Її можна хіба що змінити. Якщо ти, звісно, справжній пірат.

Сергій Жадан

Харків,  
грудень 2014



Нестор Махно і червоний комдив Павло Дибенко

*Були то грізні часи, коли люди поділилися на «красних» і «білих». Страшно тоді було, бо ріки крові проливалися, а брат ішов на брата. Неначе кінець світу настав.*

*Та ось з'явився один чоловік Махно. І зразу про нього слава прогрімала по усіх усядах, бо був він не за красних і не за білих, а просто захищав бідних і проти любої влади був. Люди за це його Батьком прозвали, бо хто ж, як не батько, визволяє дітей із біди. Якщо комусь скрутно було, приходили до того Махна і говорили: «Батьку, поможи». І не було жодного разу, щоб він не допоміг, не захистив.*

*Та характер мав крутий, навіть жорстокий. Того його усі й боялися, і поважали.*

*Зі слів Пікуль Наталі Сидорівни  
записала Новосела Р.О.  
с. Осипенко*





Рік 1919, десь у степовій Україні. Тут і на всій території Російської Імперії триває громадянська війна. Перед нами двоє чоловіків: високий і низькорослий. Постава вищого штивна, але дещо зухвала. Наче й струнко, але щойно відірвав цигарку від губ, другу руку тримає у кишені. На ньому польовий мундир і галіфе, на голові військова шапка з зіркою. Це Павло Дибенко, командир (начдив) Задніпровської Дивізії Червоної Армії, більшовик і чоловік соціалістки-феміністки Олександри Коллонтай. Його приземкуватий товариш напружено вдивляється у фотографа. Він не такий розкутий, як Дибенко, руки тримає «по швах», стискаючи в рукавах малі кулаки. Схожий на дитину, якій щойно наказали заспокоїтися. На ньому смушкова папаха і куртка з відірваним гудзиком. Це Нестор Махно, колишній в'язень царату, очільник (комбриг) Бригади імені батька Махна. Анархіст і засновник автономної робітничо-селянської республіки у загубленому серед степів селищі Гуляйполе.

Здається, що чоловіки недолюблюють один одного, і вся ситуація з позуванням їх аж ніяк не тішить. Вони не кидаються навзаєм в обійми, немає ні піднесення, ні церемоніальних потисків рук. Немає навіть усмішки. Можливо, це провина фотографа? Може, це якийсь нездара, що не дає собі ради з налаштуванням? Може, дедалі роздратованіші, вони вже вкотре стають до фотографії? Привід важливий і його треба увічнити, закарбувати створення спільного фронту проти Добровольчої Армії генерала Денікіна. Отже, Червона Армія, а в її складі анархістська бригада, що воює під власними чорними знаменами, повинна дати відсіч наступу сил старого, царського порядку.

Це радше шлюб з розрахунку, ніж із кохання: більшовики, цілком позбавлені тилу в землеробській Україні, потребува-

ли авторитету Махна і сил його селянської армії. Махновці ж потребували набоїв і рушниць. Порозуміння крихке: існує кілька тем, яких не варто торкатися, кілька глибоких ідеологічних розбіжностей, що кидають тінь на цей союз. Проте наразі небагато солдат підозрюють, що багнети братніх армій можуть бути повернуті одні проти одних. У цю мить перед ними стоїть обов'язок захисту революції: врешті-решт і ті, й інші борються за кращий, справедливіший світ, хоча й бачать його по-різному.

Більшовики вважають Махна авантюристом, але не нехтують ані його талантом, ані військом. Селянська армія одягнута абияк, але воює самовіддано. Махно непоказний, але на півдні України цей заледве тридцятилітній чоловік розділяє й володарює. Люд співає, що воюватиме «не за Леніна, не за Троцького, а за батька гуляйпольського», а пани моляться, щоби випадково не опинитись на його шляху. Село вважає його наступником великого бунтівника Омеляна Пугачова, месником, що відплатить гнобителям за століття селянських злиднів. Селяни вірять, що він відбере у багатих і роздасть бідним, що подарує їм у власність землю, яку вони обробляють. Махно їх розуміє – він знає смак важкої праці на чужому полі.

І також знає теорію анархізму. В царській в'язниці він навчався Бакуніна, а 1918 року в Москві особисто познайомився з Петром Кропоткіним. Проте теоретизування його не приваблює. Махно – це людина вчинку, він хоче бачити анархізм у дії. Такі люди, як він, не зважають на відірваний гудзик на куртці.

Львів і Запоріжжя розділені понад тисячею кілометрів, які зношені українські потяги долають за двадцять годин. Краєвид змінюється повільно. Пагорби Галичини, що колись називалася Східною Галіцією, і розлогі орні рівнини Поділля плавно переходять в іржавий, випалений сонцем степ. Лише бетонні перони вокзалів і продавці-розносники всюди однакові. У вагоні чути вже переважно російську з характерним для українців горловим «г» замість «ґ». Позаду залишаються знайомі за звучанням назви міст – Тернопіль, Вінниця. Колишні колгоспні поля поступово набувають ознак степу. Місцями краєвид перетворюється на місячний – глибокі, розлогі виробки, оточені териконами. Мертвота занедбаних фабрик, застиглих конвеєрів і самотніх коминів. Ні на що не придатні мамонти радянського індастріалу. На шляху Кривий Ріг, місто, збудоване вздовж однієї шістдесятикілометрової вулиці. На парканах повторюється напис «НАТО – НІ». Шахти і металургійні заводи. Тому земля – яскраво-червоного кольору. Червоний наліт на будинках, вимашчені червоним брудом робітники дивляться на вагони. Вночі потяг проходить через Дніпропетровськ, місто за розміром майже як Варшава, серце радянської ракетної промисловості. Над ранок у Запоріжжі перетинаємо Дніпро.

Запоріжжя – одне з найзабрудненіших міст в Україні. Воно відоме щонайменше трьома речами. По-перше, величезними підприємствами – автомобільним заводом, що впродовж років випускав «запорожці» (а тепер серед іншого – «опелі»), і металургійними комбінатами.

По-друге, річковою греблею Дніпрогес. Це вершинне досягнення радянської технічної думки було збудоване у 1927-1932 роках. У 1941 році під час відступу Червона Армія висадила її в повітря. Греблю відбудували після війни. Її створення призвело до затоплення славетних, знаних з літератури про наддніпрянських козаків, кам'яних порогів. Сьогодні ця гігантська споруда все ще виглядає велично, хоча, мабуть, стогне під тягарем автомобілів, які нею проїжджають. Третя принада – острів Хортиця. Тут до 1775 року була Запорозька Січ – столиця Козаччини. Нині тут розростається музей з велетенськими сучасними батальними картинами. На одній з них польський шляхтич має виразні риси Міхала Жебровського.

Від Запоріжжя до Гуляйполя залишається сто кілометрів, які найкраще проїхати маршрутною. Найгірше буває по п'ятницях. Поляки б сказали, що подорожні виглядають як сардинки в банці. Українцям стиснуті пасажери нагадують оселедців у діжці. Місцева автоінспекція регулярно попереджає про суворий контроль і високі штрафи. У жовтні 2010 року така переповнена маршрутка потрапила під потяг. Загинула сорок одна особа. Побачивши патрульну машину, пасажери, що стоять у проході, присідають навпочіпки. Крізь бічну шибу видно міліціонера, що, посміхаючись, погрожує пальцем водієві. В динаміках російська попса. В Україні ніколи не чути західних хітів, Брітні Спірс має тут свої російські відповідники. Кордон із Польщею – це також щільний кордон поп-культури. За вікнами пропливає степовий краєвид. Чисті кольори пір року: білий взимку, зелений навесні, жовтий влітку і рудий восени.

Але щоб побачити справжній український степ, треба потрапити до заповідника. Наприклад, на межі Донецької та Запорізької областей. Заповідник займає чотириста гектарів, бур'яни там – як книжка пише: погойдуються поза витоптаню стежною, сягаючи пояса. Туристам до фотографій позує худий кінь, який має переносити уяву в часи, коли степ був широкий і вільний. Але

якщо вийти на один із двох пагорбів, які височіють над заповідником, виявиться, що його з усіх боків оточують соняшникові поля. Диких піль уже не існує.

Упродовж віків степом котилися хвилі кочівників. Скіфи, половці, печеніги вздовж і впоперек сходили безлісні простори, залишаючи по собі лише кургани й кам'яних ідолів у вигляді воїнів. Коли у XVIII столітті південні окраїни Російської Імперії<sup>1</sup> почали заселяти перші поселенці, кам'яних воїнів загнали до роботи у господарстві. Одним дозволили стояти, підпираючи паркани й стіни. Інші, відповідним чином відшліфовані, впали на животи, перетворившись на корита для свиней. Втім, трагедія кам'яних воїнів була такою ж непомітною, як і зміни, здійснені в безкрайому степу першими поселенцями. Справжня революція прийшла допіру в тридцятих роках ХХ століття, коли багатогектарні поля колгоспів обсадили деревами. Вони повинні були захистити орні землі від буревіїв і затримувати сніг, який, танучи, наводнював землю. Але хоч дерева, як і оброблювані поля, назавжди змінили вигляд степу, велич простору приголомшує дотепер.

---

<sup>1</sup> Нині – південна та східна Україна.

Гуляйполе простягається долиною невеликої, порослої очеретом річки Гайчур. На пагорбах, що її оточують, від часів козаччини стоять сторожові вежі. Запорожці виглядали небезпеку, що наближалася з півдня: татарська орда з Криму заливала вільний степ, нищила поселення й брала в полон мешканців. Проте край козаччині поклав напад з півночі. Наприкінці XVIII століття запорожці зазнали зрадницького удару в спину.

Родючий український чорнозем і м'який клімат віддавна спокушали російське дворянство. Однак господарями на цих землях все ще залишались козаки, які користувалися широкою автономією. Запорозька Січ, держава у державі, втратила сенс лише після перемоги Росії над Османською імперією. Кримське ханство стало російською провінцією, загроза з боку турків зменшилась. Козацькі застави перестали бути потрібні.

1775 року війська цариці Катерини II оточили й знищили Січ. Старшина зазнала репресій, а кошового Петра Калнишевського заслали на Соловецькі острови. Останній отаман, арештований вже старцем, скнів у в'язниці ще чверть століття. Замкнутий на довгі роки у тісному казематі, він дичавів, але якимось чудом усе ще жив. Звільнений врешті за амністією, він більше нагадував тварину, ніж людину. Мав довгу ковтунувату бороду, зогниле лахміття й довжелезні кігті. Останній отаман Запорозької Січі залишився ченцем у соловецькому монастирі. Він помер у сто тринадцять років. Нині церква вшановує його як святого.

Через кілька років після знищення Січі запорожців позбавили решток автономії. Реєстрових перетворили на звичайних солдат, нереєстрових – на кріпосних селян. Але виховані у вільному степу козаки не звикли ні перед ким гнути шию. Багато з них об'єднувалися у розбійницькі ватаги. Зростала кількість нападів на купецькі каравани, що рухалися на Крим. Висилання каральних загонів не допомагало. Банди ховались у високих бур'янах і спілкувалися за допомогою димових сигналів. Діти степу на своїй території були практично невловимі.

Така козацька банда мала свій осідок також і в околицях нинішнього Гуляйполя. У 1785 році катеринославський<sup>2</sup> намісник наказав створити на цій території військове поселення. Звідки походить назва Гуляйполе? Одна з легенд твердить, що її вигадав чиновник, який обирав місце для поселення. Він вимер на курган роздивитись околиці і побачив лише море високої трави, що погойдувалась на вітрі. «Нехай буде Гуляй-Поле!», – нібито крикнув він своєму ескортіві. За іншою версією «гуляйполем» називали у розмовному мовленні всі вільні, необроблювані землі. Тому сіл із подібною назвою на території центральної та східної України можна знайти чимало.

Згідно з першим переписом 1795 року, в Гуляйполі мешкало дев'ятсот шість осіб. Переважання чоловіків свідчить про військовий характер поселення. Першими мешканцями Гуляйполя були селяни, переселені з глибшої України, з Полтавської, Київської та Чернігівської губерній. З'явилися тут також родини з Молдавії й трохи колишніх запорожців. Село не мало вулиць, лише на зразок козацьких поселень ділилося на сотні, названі за місцями походження мешканців. На початку XIX століття сюди також були переселені польські дрібношляхетські родини з околиць Кам'янця-Подільського. Поляки, як і більшість приїжджих, швидко злилися з оточенням. Невдовзі єдиною згадкою про польських поселенців залишилися прізвища. Слово «Польща» викликає у нинішніх Заблоцьких, Заремб чи Домбровських тільки слабку сентиментальну усмішку.

Лише німецькі поселенці, тримаючись осторонь, успішно захищалися від українізації. У своїх колоніях вони зводили власні школи, плекали мову й традиції. Донині, наприклад, у селі Яблукове (колишнє Зільберштайн), стоять німецькі будинки з червоної цегли із нікельованими клямками. Старші мешканці дотепер пам'ятають дисципліну, запроваджену колоністами. Селянських дітей, пійманих у німецькому саду, били без милосердя. Багаті господарі, що постійно потребували робочих рук, давали заробити, але ретельно добирали собі робітників. Кандидам давали обід – якщо селянин їв швидко, це означало, що так само швидко він працюватиме.

---

<sup>2</sup> Катеринослав – нині Дніпропетровськ.



Колоністи здебільшого були членами протестантської секти менонітів. Переслідувані на батьківщині, вони втекли до Речі Посполитої, а після поділу стали підданими царя. У 1800 році указом Павла I вони були звільнені від податків на тридцять років і отримали матеріали для будівництва домів. Як паціфисти вони не мусили постачати рекрутів.

## 2

Попервах було важко. Стихійні лиха, хвороби й інші нещастя не оминали Гуляйполя. Вже у перші роки існування поселення мешканців стало вдсятеро менше внаслідок чуми. Коли епідемія минула, стався неврожай. У найбідніших повітах треба було роздавати хліб і дрібну грошову допомогу. Наприкінці XVIII століття мешканці Гуляйполя потерпали від суворох зим. Бувало, людям доводилося виходити з хат через комини. Вцілілу худобу годували соломою зі стріх, а зі здохлих тварин негайно знімали шкіру, якою прикривали дахи. Після зими траплялися повені, а посіви нищила сарана. Пам'ятна зима 1812 року, яка так допекла наполеонівській армії, засипала Гуляйполе снігом по самі дахи. На війну з імператором Франції село відправило вісімнадцять рекрутів. Чи повернулись вони? Книги про це мовчать. Так само, як і про певних Семенюка й Мищенка, що пішли воювати проти повсталих поляків 1831 року. Не відомо, чи вони вижили, і які оповідки привезли з собою додому.

З часом, утім, справи в Гуляйполі пішли на краще. Воно лежало на перетині двох торгових шляхів – старого, чумацького, на Крим і нового, на Донбас. На ярмарки з'їжджалися купці з України, козаки з-понад Дону й Кубані, торгували шовком і сукном. У 1865 році виникла навіть пропозиція зробити з Гуляйполя столицю повіту, відмовившись від негарного й меншого за військове поселення Олександрівська<sup>3</sup>. Ідея не втілилась, але стрімкий розвиток Гуляйполя продовжувався.

У 1861 році селян у Російській Імперії розкріпачили. Їх уже не можна було купити, продати чи віддати. Вони вже не повинні були просити в пана дозволу на шлюб. Проте свобода

---

<sup>3</sup> Олександрівськ – сьогоденне Запоріжжя.

регулювалася безліччю приписів. Крім того, мало який селянин міг собі дозволити викупити землю. Бідняки й далі змушені були виживати, працюючи в наймах: частина, як і раніше, орала панські угіддя, частина вирушила шукати роботи на цегельнях, у млинах і олійнях. До квітучого Гуляйполя почала стягуватись дешева й покірна робоча сила. Так тут розпочалась епоха індустріалізації.

У 1882 році німець Крюгер (названий тут Кригером) заснував завод сількогосподарського машинобудування. Це був перший великий промисловий заклад у селі. За кілька років сількогосподарську техніку почав виготовляти німецький єврей Борис Кернер. Він був кращим підприємцем, ніж Крюгер, і його фірма невдовзі випередила конкурента. Кернер випишував на завод підготовлених працівників із-за кордону, створив Товариство взаємного кредитування і торговий дім. Маєтком він поступався лише власникові сучасного парового млина німцеві Шредеру. Велетенське обладнання мололо чотири сорти борошна, з яких два найкращі йшли на експорт. Імпозантна будівля млина, зрештою, й нині залишається в доброму стані.

У 1885 році в Гуляйполі жило майже п'ять із половиною тисяч осіб, тут містилися: земська управа, церква, синагога, школа й тридцять крамниць. Власником однієї з них був купець Дмитро Тупіков, який оплатив будівництво жіночого ліцею і виділяв кошти на стипендії для найздібніших, але це радше був гідний шани виняток. Попри те, що тут наживалися статки, багатії неохоче інвестували в місто. Натомість через кілька років після заводу Кернера тут був збудований театр «Колізей», бо фабриканти й власники потребували розваг світового рівня.

Однак сам лише «Колізей» не змінив того факту, що Гуляйполе залишалось провінційною дірою. Тут практично не було медичної служби, відповідно смертність дітей від року до п'яти становила п'ятдесят відсотків. Коли наприкінці століття будували залізницю, місцевих запитали, чи хотіли б вони, щоб колія проходила через їхнє село. Ті відмовилися, побоюючись, що локомотив гудком лякатиме телят. Тоді й увійшла в обіг приказка: «Дурний, як гуляйпільська громада». У 1902 році зі шістсот тридцяти одного господаря хрестиками підписувалось п'ятсот вісімдесят чотири. У Гуляйполі налічувалося тоді понад десять тисяч мешканців.

І все виразнішим ставало соціальне розшарування. У той час, як Кернер і Крюгер сидять у театрі, робітники на їхніх заводах працюють по дванадцять-шінадцять годин на добу. Загалом, селянам зовсім не легше, ніж сорок років тому. Водночас із робітниками з інших закладів до Гуляйполя починають їздити агітатори, чії гасла падають на родючий ґрунт. На заводах створюються осередки радикальних політичних партій, вибухають страйки. Покірні селяни з Гуляйполя починають бунтувати.

## II

Продавчиня на гуляйпільському базарі приглядається до мене з підозрою. Для кого запис? Чи можна подивитись документи? Маєте дозвіл? І чого раптом Польщу цікавить Нестор Іванович і Гуляйполе?

– Слухай, хлопче, тут тобі кожен скаже, що Махно був ще той бандит і злодій, – стискає мені руку якась обурена бабця. – Я знаю, бо мені дідусь розказував. Махно його побив і вкрав у нього коня. Якби він мав чисте сумління, то не втівав би до Франції.

Пані в кіоску з морквою чекає, поки бабця відійде.

– Аж таким поганим він не був. Люди його поважали, бо він дбав про бідних. А тепер так на нього наговорюють... Перебільшують, бо звикли до того, що їм роками казали.

Пані за сусіднім прилавком нашорошує вуха.

– Ніхто вже про бідну людину не піклується. Тепер лише бізнесмени живуть собі, як вареники в маслі. За Союзу все було, з дітьми у відпустку їздили. А зараз? На Первомайській немає ні води, ні світла. Колись принаймні електрику давали. Може б, ти про це, молодий чоловіче, написав?

У ветеринарній крамниці якийсь чоловік купує мазь для копит.

– Мій дід лежав у лікарні з одним, який знав, де закопаний скарб Махна. Він чекав на синів, щоб їм розповісти, а ті дурні не приїхали. Ну і забрав таємницю в могилу.

З-за спину чоловіка вискакує його дружина.

– Нестор Іванович? Так це ж мій родич! Тіточний прадід з боку мами. Бабця мені розказувала, що впіймав ко-

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.